

УДК 738.3.032

Котенко Вікторія

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

kotenvikt@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9172-1062

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ХЕРСОНЕСЬКОЇ КЕРАМІКИ З ОЛЬВІЇ

Статтю присвячено проблемі атрибуції херсонеського столового посуду елліністичного часу, знайденого в Ольвії. Характер міжполісних контактів у IV – II ст. до н.е. в межах Північного Причорномор'я досі лишається дискусійним, зокрема й у його лівобережній частині, де в цей час активно функціонували іонійська колонія Ольвія та дорійський центр – Херсонес Таврійський. Зв'язки між цими полісами простежуються не лише за письмовими джерелами, а й за археологічними матеріалами. Питання присутності ольвійської кераміки на території володінь Херсонеса Таврійського і, навпаки, херсонеських виробів в Ольвії, вже підіймалося в історіографії. В даній статті реалізована спроба розкрити й осмислити напрацювання попередників у сфері ідентифікації груп столового посуду зі специфічними петрографічними характеристиками та орнаментациєю шляхом перегляду старих колекцій з обох полісів.

Ключові слова: античність, еллінізм, Ольвія, Херсонес Таврійський, кераміка.

Питання розповсюдження керамічної продукції у Північному Причорномор'ї в античний час варто розглядати у кількох площинах. По-перше, воно пов'язане з дискусійними положеннями про торгівлю в той чи інший період давньогрецької історії, а, по-друге, залежить від з'ясування приналежності окремих типів кераміки до місцевого виробництва чи імпортованих матеріалів. Вивчення цих ключових моментів античної матеріальної культури північно-причорноморських полісів триває вже близько століття. За цей час в історіографії виробилися різні погляди на реалізацію міжполісної торгівлі, кераміку як окрему категорію товару, асортимент привізних глиняних виробів тощо. Ці моменти, врешті респт, пов'язані з питанням становлення гончарної справи у різних полісах та розвитком економіки і культурного життя в цілому, тому деякі усталені позиції у світлі нових джерел варто переглянути.

З-поміж низки дискусійних питань довкола розвитку економіки у Північному Причорномор'ї важливим є з'ясування характеру херсонесько-ольвійських контактів. В історії обох полісів виокремлюються періоди економічного розквіту, які в археологічному матеріалі відображаються передусім керамікою зі взаємних імпортів цих центрів. Перш за все, це стосується елліністичного часу, коли підйом гончарного виробництва та розвиток зовнішньої торгівлі Херсонеса Таврійського дозволили вивозити товари в тарних амфорах, а також столовий посуд далеко за межі полісу, зокрема й до Північно-Західного Причорномор'я. Варто зауважити, що цей маршрут був пріоритетним в реалізації херсонеської морської торгівлі, адже часто він пролягав вздовж берегів Північно-Західної Таврики, де розташовувалися численні сільськогосподарські поселення херсонеської хори, які економічно залежали від центру. Тому для історії античного Херсонеса важливо з'ясувати питання керамічного імпорту до сусіднього північнопричорноморського регіону. В археологічних реаліях це можливо завдяки виокремленню

гончарних виробів херсонеського виробництва в масових матеріалах інших центрів.

З'ясування таких моментів є не менш важливим і для історії Ольвії. Справа в тому, що питання херсонеського імпорту до цього полісу безпосередньо пов'язане з вивченням місцевого ольвійського гончарного виробництва. На сучасному етапі дослідження археологічного матеріалу з цього центру актуальним є питання атрибуції кераміки, чітка її типологія за морфологічним та технологічним принципом, і, що найважливіше, за центрами виробництва. Власне з'ясування рівня розвитку гончарства в Ольвії за елліністичного часу досі триває, тому аналіз масової керамічної продукції зараз є ключовим у вирішенні цих завдань.

Історіографія з даного питання є досить обмеженою, однак висловлені в окремих роботах позиції є принциповими для розуміння економічної ситуації в регіоні в елліністичний час, а деякі взагалі потребують перегляду. Такий аспект як керамічний імпорт в системі херсонесько-ольвійських контактів взагалі не був окремим предметом дослідження у вітчизняному антикознавстві. У зв'язку з цим, варто зауважити, що інтерес до характеру відносин між цими полісами завжди перебував в економічній чи політичній площині. Дослідження ж кераміки, за виключенням амфорної тари, відбувалося здебільшого в культурологічних і мистецтвознавчих ракурсах, тому гончарні вироби не розглядалися в якості категорії товару, що, в свою чергу, не дозволяло поставити питання про наявність херсонеської кераміки в елліністичних матеріалах Ольвії. Ще однією особливістю історіографії з даного питання, причому як давньої так і сучасної, є пріоритет в атрибуції кераміки з віддалених центрів Ойкумени, а от вироби з сусідніх полісів у Північному Причорномор'ї ідентифікуються не з такою точністю та однозначністю. Хоча це пояснюється не стільки науковою суперечливістю у таких визначеннях, скільки незначною кількістю публікацій місцевих глиняних виробів північнопричорноморських полісів.

Визначення центрів виробництва кераміки лежить в основі дослідження матеріальної культури будь-якого античного полісу. В процесі такої атрибуції часто виникають ситуації, коли складно однозначно віднести виріб до продукції того чи іншого осередку, тому фактично виникають цілі колекції кераміки «невизначених центрів». Здебільшого це стосується амфорного матеріалу, хоча сюди можна віднести й значний масив столового посуду. Той факт, що херсонеська продукція в тарних амфорах проникала до Ольвії, засвідчений в історіографії вже досить давно. Для прикладу варто згадати маловідому замітку С. Дложевського (1930 р.) про цілу амфору з клеймами на обох ручках, яка походить з Ольвії [3]. Не зважаючи на те, що робота стосувалася атрибуції одної амфори, автор влучно наголосив на необхідності «за гатунком глини» виокремлювати кераміку північнопричорноморського виробництва із загальної маси речей невідомого походження. Значно ширше питання надходження амфорної тари з Херсонеса Таврійського до Ольвії було досліджене вже М. Золотарьовим в 1990-х рр., який власне й ставив за мету визначити динаміку торгівельних зв'язків між полісами та укладання каталогу херсонеський клейм з Ольвії [6]. Результати його напрацювань дали поштовх до розширення наукових інтересів у цьому напрямку, адже виділення інших категорій херсонеської продукції в матеріалах Ольвії стало лише питанням часу. Особливо це стосується елліністичного періоду, коли економічні контакти між полісами були досить налагодженими.

Але зарахування амфор до керамічного імпорту буде не вірним з методичної точки зору, адже в якості товару з Херсонеса Таврійського до Ольвії надходили не самі амфори, а продукція, для якої вони слугували тарою (переважно вино). Тому до імпорту варто віднести інші категорії глиняних виробів – столовий посуд, теракоту тощо. Виходячи з того, що спеціальних робіт з атрибуції херсонеської продукції в Ольвії немає, то відповідь на це питання варто шукати в публікаціях, присвячених імпорту кераміки та місцевому ольвійському керамічному виробництву.

Дослідження у цьому напрямку очевидно варто починати з перших робіт про елліністичну кераміку полісів Північного Причорномор'я. Стосовно Ольвії, однією з таких робіт була стаття Е. Р. фон Штерна 1910 р., де представлено огляд елліністичного розписного посуду з

розкопок Ольвії від кінця XIX ст. і наголошено на необхідності досліджувати дану категорію речей [16]. У цій статті опубліковані, здебільшого цілі, вироби із некрополя, завдяки чому є можливість вивчати не лише морфологію такого посуду, а й його декор. З-поміж залученого ним матеріалу привертає увагу один глек, який, виходячи із опису автора, виготовлений зі світло-жовтої, нещільної глини, має «грязно-белый покров», прикрашений по горлу червоною акварельною фарбою орнаментом у вигляді лаврового вінка з ягодами, а нижче – по тулубу – широкими і вузькими червоними смугами; жолобчата ручка закінчується біля горла широкою волотою [16, с. 168]. Звичайно, що на той час питання міжполісних контактів ще не ставилося, однак Е. Р. фон Штерн вказав на центр виробництва такого елліністичного розписного посуду – ним, на його думку, була Александрія Єгипетська. Такий висновок дослідженого дослідника очевидно був пов'язаний з тим, що у 1883-1884 рр. на території могильника Гафра у східній частині Александрії Єгипетської було виявлено гідрії, розписані у подібному стилі, що використовувалися в якості поховальних урн [17, р. 7], до того ж, даний ольвійський глек також походив з некрополя. Але згодом такі вироби стали відомі на широких просторах античного світу, хоча за стилем розпису закріпилася етимологічна назва – Гафра. Візуально ж описаний Е. Р. фон Штерном виріб є аналогічним до херсонеської продукції – така форма і орнаментация глеків відома в матеріалах як самого Херсонеса, так і поселень його хори.

У 1940 р. було опубліковано одразу кілька робіт, присвячених місцевому ольвійському гончарному виробництву. Наприклад, у статті Т. Кніпович про місцеву ольвійську кераміку з розкопу «И» розглянуто групу елліністичних розписних виробів, до якої автор віднесла глеки з рослинним орнаментом: *«Все найденные на раскопе И в 1935-1936 гг. экземпляры местной керамики с росписью ... украшены исполненным красной краской растительным орнаментом. По характеру глины все они родственны между собой: везде мы имеем типичную ольвийскую глину красных тонов, с вариантами от кирпично-красного до буроватожелтого, с обычными примесями (слюда, кварц, известняк). У всех роспись выполнена тусклой темно-красной краской с фиолетовым или коричневым оттенком... Почти все обломки принадлежат различного рода кувшинам; роспись располагалась на плечах и на горле»* [7, с. 165]. Однак, як помітно з даного опису, петрографічні характеристики зламу черепка дуже нагадують саме херсонеську продукцію. В продовження цієї теми, в 1941 р. вийшла ще одна стаття цього ж автора про розписну кераміку з Північного Причорномор'я, де автор опублікувала відомі зразки орнаментованих виробів з Ольвії та Боспору, визнаючи наступне: *«Наличие сосудов сходного типа может быть констатировано также и для Херсонеса. К сожалению, этот материал известен мне только по фотографиям, что лишает меня возможности составить представление о технических его особенностях»* [8, с. 144]. Але із загального масиву такої кераміки автор виокремила риси суто херсонеського виробництва: присутність повздовжнього жолоба на ручках глеків та тонші лінії у розписі [8, с. 144-145].

Дещо пізніше, у 1982 р., вийшла стаття К. Зайцевої про групу елліністичної місцевої розписної кераміки з рослинним орнаментом з Ольвії. У ній автор розглянула переважно глеки, частина з яких вже була опублікована раніше. Зокрема привертає увагу той факт, що дослідниця підійшла до опису кераміки досить критично: *«Э.Р. Штерн ошибочно писал, что кувшин сделан из светло-желтой неплотной глины, на его поверхности «грязно-белый покров». О лоцении ни Э.Р. Штерн, ни И.Г. Шургая не упоминают. Т.Н. Книпович тоже говорит только об этом покрове, она неверно пишет, что поверхность одесского кувшина не подвергнута лоцению. Заметим, что Т.Н. Книпович и И.Г. Шургая допустили неточность в описании ручки кувшина, назвав ее плоской»* [5, с. 66]. Але, слідом за Т. Кніпович, без додаткової аргументації, така розписна кераміка була визначена як продукт ольвійського місцевого виробництва [5, с. 51]. Хоча й варто зазначити, що у цьому випадку автору вже були частково відомі вироби херсонеський майстерень, тому атрибутування вибірки було зроблене у супроводі численних коментарів.

Порушити знову питання виділення херсонеської кераміки в Ольвії стало можливим завдяки накопиченню нових матеріалів та їх публікації, не стільки з самої Ольвії, скільки з Херсонеса Таврійського та поселень його хори, де така продукція є масовою. Дослідники пам'яток неодноразово відзначали місцеве (херсонеське) виробництво червоноглиняних розписних глеків, які тут не є рідкістю [1, с. 152-158; 2, с. 164, 167-168; 4, с. 319]. Варто зауважити, що такий матеріал надходив з Херсонеса Таврійського й до інших полісів Північно-Західного Причорномор'я. Аналогічна продукція, атрибутована як херсонеська, відома, наприклад, з античної Тіри [15, с. 141-150], поселення Миколаївка, що біля Тіри [14, с. 61] тощо. На сьогодні наявні відомості про присутність херсонеської кераміки з Ніконія [13] та Тіри [12].

Окрім кераміки, прикрашеної рослинними мотивами, в Ольвії вдалося виявити також групу червоноглиняної кераміки зі смугастим орнаментом, яка представлена переважно типовими херсонеськими глеками [10; 11]. Серед інших форм в Ольвії зустрічаються також фляги, які добре відомі на території херсонеського полісу [9, с. 386-387]. Тому імпорт херсонеської кераміки до Ольвії безперечно існував, а його дослідження зараз є актуальним питанням. Отже, методом перегляду старих колекцій вдалося нині співставити окремі типи виробів місцевої й довізної кераміки. А історіографія питання херсонеського імпорту кераміки до Ольвії хоча й виглядає дещо суперечливою, однак порушує низку цікавих моментів про контакти цього поліса з центрами Північно-Західного Причорномор'я.

Джерела та література

1. Белов, Г.Д. (1962). Эллинистический дом в Херсонесе. *Труды Государственного Эрмитажа*, VII, с. 143-183.
2. Дашевская, О.Д. (1967). Эллинистическая расписная керамика из Северо-Западного Крыма. *Советская археология*, 1, с. 162-168.
3. Дложевський, С. (1930). Ще одна ціла херсонеська амфора. *Хроніка археології та мистецтва*, Ч. 1, с. 67-68.
4. Егорова, Т.В. (2014). Новая раннеэллинистическая усадьба на городище «Чайка» и ее место в структуре поселения. *Stratum plus*, 3, с. 303-323.
5. Зайцева, К.И. (1982). Группа местной расписной керамики с растительным орнаментом из Ольвии III-II вв. до н.э. В: Борисковская С.П. (науч. ред.). *Художественные изделия античных авторов*. Ленинград: Искусство, с. 50-69.
6. Золотарев, М.И. (1994). Взаимоотношения Ольвии и Херсонеса в IV-II вв. до н.э. (по материалам херсонесских керамических клейм из Ольвии). В: Кутайсов В. А. (отв. ред.). *Северо-Западный Крым в античную эпоху*. Киев: Киевская Академия Евробизнеса, с. 123-137.
7. Книпович, Т.Н. (1940). Керамика местного производства из раскопа И. *Ольвия*, I, с. 129-170.
8. Книпович, Т.Н. (1941). Из истории художественной керамики Северного Причерноморья. *Советская археология*, VII, с. 140-151.
9. Котенко, В.В. (2013). Керамические фляги из поселения Маслины в Северо-Западной Таврике. *Боспорские исследования*, XXX, с. 382-389.
10. Котенко, В.В. (2015). Посуд Херсонеса Таврійського, знайдений в Ольвії. *Археологія і давня історія України*, 1 (14), с. 119-130.
11. Котенко, В.В. (2017). До питання про торгівлю Херсонеса Таврійського з Ольвією. В: *Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С.Д. Крижицького)*. Київ: Стародавній світ, с. 109-115.
12. Котенко, В.В. (2017). Про один із векторів херсонеської торгівлі. *Археологія*, 1, с. 17-23.
13. Котенко, В.В. (2018). До питання про економічні зв'язки елліністичного Херсонеса з Ніконієм (за керамічними матеріалами). В: Бруяко І.В., Главенчук А.В. (отв. ред.). *Античний Ніконій і мир племен Северо-Западного Причерноморья*. Одеса: Ирбис, с. 17-24.
14. Мелюкова, А.И. (1967). Поселение III-II вв. до н.э. у с. Николаевка Одесской области. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии*, 109, с. 54-64.
15. Самойлова, Т.Л., Строкин, С.В. (1982). Керамика северопонтийских городов из Тире (IV-I вв. до н.э.) В: Дзис-Райко Г.А. (ред.). *Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 141-150.

16. Штерн, Э.Р. (1910). К вопросу об эллинистической керамике. *Записки императорского Одесского общества истории и древностей*, XXVIII, с. 158-190.

17. Cook, B.F. (1966). Inscribed Hadra Vases in The Metropolitan Museum of Art. *The Metropolitan Museum of Art Papers*, 12.

References

1. Belov. G.D. (1962). Ellinisticheskiy dom v Khersonese. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*. VII. s. 143-183. [In Russian].

2. Dashevskaya. O.D. (1967). Ellinisticheskaya raspisnaya keramika iz Severo-Zapadnogo Kryma. *Sovetskaya arkheologiya*. 1. s. 162-168. [In Russian].

3. Dlozhevskiy, S. (1930). Shche odna tsila khersoneska amfora. *Khronika arkheolohii ta mystetstva*, Ch. 1, s. 67-68. [In Ukrainian].

4. Egorova. T.V. (2014). Novaya ranneellinisticheskaya usadba na gorodishche «Chayka» i eye mesto v strukture poseleniya. *Stratum plus*. 3. s. 303-323. [In Russian].

5. Zaytseva. K.I. (1982). Gruppy mestnoy raspisnoy keramiki s rastitelnyim ornamentom iz Olvii III-II vv. do n.e. V: Boriskovskaya S.P. (nauch. red.). *Khudozhestvennyye izdeliya antichnykh avtorov*. Leningrad: Iskusstvo. s. 50-69. [In Russian].

6. Zolotarev. M.I. (1994). Vzaimootnosheniya Olvii i Khersonesa v IV-II vv. do n.e. (po materialam khersonesskikh keramicheskikh kleym iz Olvii). V: Kutaysov V. A. (otv. red.). *Severo-Zapadnyy Krym v antichnuyu epokhu*. Kiyev: Kiyevskaya Akademiya Evrobiznesa. s. 123-137. [In Russian].

7. Knipovich. T.N. (1940). *Keramika mestnogo proizvodstva iz raskopa I. Olviya*. I. s. 129-170. [In Russian].

8. Knipovich. T.N. (1941). Iz istorii khudozhestvennoy keramiki Severnogo Prichernomoria. *Sovetskaya arkheologiya*. VII. s. 140-151. [In Russian].

9. Kotenko. V.V. (2013). Keramicheskiye flyagi iz poseleniya Masliny v Severo-Zapadnoy Tavrike. *Bosporskiye issledovaniya*. XXX. s. 382-389. [In Russian].

10. Kotenko, V.V. (2015). Posud Khersonesa Tavriiskoho, znaidenyi v Olvii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (14), s. 119-130. [In Ukrainian].

11. Kotenko, V.V. (2017). Do pytannia pro torhivliu Khersonesa Tavriiskoho z Olviieiu. V: *Pivnichne Prychornomoria za antychnoi doby (na poshanu S.D. Kryzhytskoho)*. Kyiv: Starodavniy svit, s. 109-115. [In Ukrainian].

12. Kotenko, V.V. (2017). Pro ody n iz vektoriv khersoneskoi torhivli. *Arkheolohiia*. 1, s. 17-23. [In Ukrainian].

13. Kotenko, V.V. (2018). Do pytannia pro ekonomichni zv'iazky ellinistichnoho Khersonesa z Nikoniiem (za keramichnyimi materialamy). V: Bruyako I.V., Glavenchuk A.V. (otv. red.). *Antichnyy Nikoniy i mir plemen Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: Irbis. s. 17-24. [In Ukrainian].

14. Melyukova. A.I. (1967). Poseleniye III-II vv. do n.e. u s. Nikolayevka Odesskoy oblasti. *Kratkiye soobshcheniya o dokladakh i polevykh issledovaniyakh Instituta arkheologii*. 109. s. 54-64. [In Russian].

15. Samoylova. T.L., Strokin. S.V. (1982). Keramika severopontiyskikh gorodov iz Tiry (IV-I vv. do n.e.) V: Dzis-Rayko G.A. (red.). *Arkheologicheskiye pamyatniki Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka. s. 141-150. [In Russian].

16. Shtern. E.R. (1910). К вопросу об эллинистической керамике. *Записки императорского Одесского общества истории и древностей*. XXVIII. s. 158-190. [In Russian].

17. Cook, B.F. (1966). Inscribed Hadra Vases in The Metropolitan Museum of Art. *The Metropolitan Museum of Art Papers*, 12. New York: The Metropolitan Museum of Art.

Kotenko Viktoriia

TO THE HISTORY OF THE STUDY OF CHERSONESIAN CERAMICS FROM OLBIA

The article is devoted to the problem of attributing of Chersonesian tableware of Hellenistic time that was found in Olbia. The character of inter-polis contacts in IV - II centuries BC in the Northern Black Sea region are controversial, especially in its left-bank part, where the Ionian colony - Olbia and the Dorian center - Tauric Chersonesos actively functioning at that time. The links between these policies can be traced not only to written sources, but also to archaeological materials. The question of the presence of Olbian ceramics on the territory of the Chersonesian polis and, conversely, Chersonesian products in Olbia, has already risen in historiography. This article explores and analyzes the work of predecessors in the field of identification of groups of tableware with specific petrographic characteristics and ornamentation, reviewing the old collections of both centers.

Keywords: Ancient time, Hellenism, Olbia, Tauric Chersonesos, ceramics.